

Bogumiła Lisocka-Jaegermann, Maria Skoczek

Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski

e-mail: bogu@uw.edu.pl; mariaskoczek@hotmail.com

**PRZEMIANY LATYNOAMERYKAŃSKIEJ WSI JAKO PRZEDMIOT
BADAŃ PROWADZONYCH W ZAKŁADZIE GEOGRAFII AMERYKI
ŁACIŃSKIEJ**

**Latin American rural communities within research carried on in the
Department of Latin America**

Słowa kluczowe: Ameryka Łacińska, rozwój społeczno-gospodarczy wsi, turystyka wiejska

Key words: Latin America, social and economic rural development, rural tourism

WPROWADZENIE

Latynoamerykańska wieś była najważniejszym tematem badań terenowych prowadzonych indywidualnie lub zespołowo przez pracowników Zakładu Geografii Ameryki Łacińskiej. Zainicjował je już w połowie lat sześćdziesiątych XX wieku Andrzej Dembicz. Studiował on funkcjonowanie plantacji bananów i trzciny cukrowej na Kubie i ich znaczenie dla kształtowania się sieci osadniczej wyspy¹. Od połowy lat osiemdziesiątych pracownicy Zakładu mieli możliwość prowadzenia badań zespołowych w Meksyku, na Kubie, w Ekwadorze i Peru, przy współpracy z ośrodkami akademickimi tych krajów. Badania indywidualne pracowników, a także badania studentów zbierających materiały do prac magisterskich realizowane były także w innych krajach, w tym, między innymi w Panamie, Brazylii, Argentynie i Chile.

Jednym z najważniejszych zagadnień podejmowanych w studiach terenowych było określenie charakteru przemian społeczno-gospodarczych i kulturowych prowadzących do różnicowania strategii życiowych mieszkańców wsi.

Procesy zachodzące na wsi latynoamerykańskiej od lat 80. XX wieku są przedmiotem ożywionych debat. Ich uczestnicy zwracają uwagę na to, że obszary wiejskie i ich mieszkańcy pozostają na marginesie zainteresowań większości polityków i podejmowanych przez nich działań. Społeczeństwa latynoamerykańskie charak-

¹ Dembicz A., 1972, *Estudio socio-económico de la Base Platanera de Artemisa*, Impresora Universitaria, La Habana, 50 s.; Dembicz A., 1976, Poblamiento post-azucarero en Cuba: perduración y funciones socio-económicas actuales, *Economía y Desarrollo*, No. 34.: 99-116.

teryzuje bardzo wysoki wskaźnik urbanizacji² i problematyka wielkich miast przyciąga więcej uwagi decydentów i badaczy niż wieś. Rolnictwo nie jest traktowane jako priorytetowa część gospodarki. Zwolennicy neoliberalnej polityki gospodarczej podkreślają, iż rolnictwo musi się zmodernizować, a rynek jest najlepszym instrumentem, który takie zmiany wymusi. Nie brak przeciwników takich poglądów, którzy zwracają uwagę na dramatyczne następstwa gwałtownego otwarcia rynku produktów rolnych, tam gdzie ono nastąpiło – najubożsi mieszkańcy wsi nie są w stanie konkurować z farmerami ze Stanów Zjednoczonych czy Kanady, dysponującymi nie tylko korzystnymi warunkami środowiskowymi, technologią, ale i państwowymi dotacjami do produkcji rolnej. Pojawiające się często w prasie doniesienia o protestach mieszkańców wsi i działalność latynoamerykańskich chłopskich ruchów społecznych, znana także poza Ameryką Łacińską³ stanowią swoisty ‘dowód’ na to, iż wieś jest ciągle jeszcze areną konfliktów. Obszary wiejskie są też często obszarami koncentracji ubóstwa i z tego głównie powodu stanowią przedmiot zainteresowania organizacji pozarządowych i instytucji międzynarodowych⁴.

Mimo współczesnego zróżnicowania sytuacji na obszarach wiejskich Ameryki Łacińskiej, można wskazać na kilka wyraźnie widocznych tendencji, zaznaczając, iż nie wszędzie są one obecne w tym samym stopniu.

W większości krajów latynoamerykańskich mamy do czynienia z dualizacją systemów produkcji rolnej istniejącą od czasów kolonialnych. Rolnictwo tradycyjne (samozaopatrzeniowe lub drobnotowarowe) współistnieje z wysokotowarową produkcją przeznaczoną przede wszystkim na eksport. Współczesna produkcja eksportowa obejmuje uprawy o dużej wartości rynkowej, które nie tworzą już własnych kontekstów kulturowych. Na współczesny wymiar dualnej struktury produkcji rolnej wpływa polityka państw, wyraźnie sprzyjająca rozwojowi nowoczesnego rolnictwa i wycofująca się z działań na rzecz podtrzymywania sektora tradycyjnego.

Drugą widoczną tendencją jest wzrost znaczenia pozarolniczych źródeł dochodu mieszkańców latynoamerykańskich obszarów wiejskich. Wzrost znaczenia pozarolniczych źródeł dochodu ludności wiejskiej w miejscu zamieszkania i poza nim przekłada się na różnorodność sytuacji obserwowanych na poziomie lokalnym czy regionalnym. Zatrudnienie poza rolnictwem oznaczać może zarówno transfery finansowe pochodzące z pracy zagranicą, czy w stolicy, jak i etatowe zajęcie w sektorze publicznym czy usługach w pobliskim miasteczku. Może wiązać się

² Według różnych źródeł ludność miejska stanowi od 76 do 80% ogółu mieszkańców Ameryki Łacińskiej.

³ Brazylijski Ruch Robotników Rolnych Bez Ziemi (*Movimento dos Trabalhadores Rurais Sem Terra - MST*) skupiający ponad 1,5 mln rodzin należy do najbardziej znanych latynoamerykańskich ruchów chłopskich. Patrz: Jaegermann Z., Lisocka-Jaegermann B., 2013, Podmiotowość mieszkańców wsi we współczesnych procesach rozwoju obszarów wiejskich w Ameryce Łacińskiej. Przypadek brazylijskiego Ruchu Robotników Rolnych bez Ziemi, [w:] A. Dudek (red.), *Szczęśliwi i biedni. Wieś i rolnictwo wobec współczesnych wyzwań rozwojowych. Księga jubileuszowa dla uczczenia dorobku Profesora Janusza Gudowskiego*. WUW, 216-232.

⁴ World Bank 2004 *Beyond the City. The Rural Contribution to Development*. Washington.

zarówno z ‘tradycyjnymi’ źródłami zarobkowania takimi jak drobny handel czy produkcja rękodzielnicza⁵, jak i z nowymi rodzajami działalności, takimi jak na przykład turystyka wiejska⁶. Może obejmować zarówno wysoko, jak i niskopłatne zajęcia. W wielu wypadkach przekłada się na ‘wielozawodowość’ – łączenie wielu różnych źródeł dochodu, w innych na ‘specjalizację’. Wysoki udział dochodów pozarolniczych możliwy jest dzięki większemu dostępowi mieszkańców wsi do edukacji, a także poprawie infrastruktury technicznej obszarów wiejskich – zwłaszcza zaś lepszym drogami i większej dostępności środków transportu.

Warto też odnotować wzrost znaczenia zewnętrznych powiązań obszarów wiejskich i coraz szerszej sieci kontaktów – w tym także kontaktów transnarodowych – ich mieszkańców. Migracje i intensywne powiązania między środowiskami migrantów w miejscach docelowych i miejscach ich pochodzenia, działalność krajowych i zagranicznych organizacji pozarządowych, międzynarodowe inicjatywy ekologiczne, społeczne i kulturowe sprawiają, że coraz częściej mieszkańcy wsi uczestniczą w procesach globalnych⁷, a uczestnictwo to kształtuje lokalne warunki egzystencji. Dostępność środków masowego przekazu, tanie i wszechobecne telefony, publiczny dostęp do internetu to kolejne, nowe elementy kształtujące rzeczywistość współczesnej wsi.

Zarysowane powyżej tendencje zmian wpisują się w dyskusję dotyczącą ‘nowej wiejskości’ (*nueva ruralidad*) i ‘nowego chłopstwa’ (*nuevo campesinado*) w Ameryce Łacińskiej. Pierwsze określenie odwołuje się do nowych funkcji obszarów wiejskich i zmiany charakteru wsi. Produkcja rolna, czy hodowla bydła przestają być podstawowym źródłem dochodów mieszkańców i wiodącą funkcją wsi. Rosnące znaczenie ma zachowanie krajobrazu wiejskiego i ‘zakłetej’ w nim kultury, ochrona środowiska przyrodniczego, stworzenie warunków do wypoczynku i rekreacji. Sprzyja to rozwojowi działalności post-produkcyjnej – wiążącej się z wymienionymi powyżej funkcjami. Mieszkańcy wsi mogą świadczyć usługi związane z turystyką wiejską, ochroną dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, stając się swoistymi ‘strażnikami’ walorów obszarów wiejskich, zasługujących na zachowanie. Pojęcie ‘nowego chłopstwa’ odnosi się do zmian w sferze społecznej i politycznej. Wieś doczekała się już swoich wykształconych przedstawicieli. Intelktualiści chłopscy i pro-chłopscy utrzymują głębokie związki ze społecznościami z których się wywodzą, chętnie angażują się w konkretne działania na rzecz wsi, zachowując autonomię wobec partii politycznych i odwołując się do bardzo

⁵ Lisocka-Jaegermann B., 2003, Rękodzieło ludowe w strategiach społeczno-gospodarczych społeczności lokalnych, [w:] Rodriguez F.(red.) *Ameryka Łacińska- rozumem i sercem*. CESLA UW, 267-280.

⁶ Patrz np. Lisocka-Jaegermann B., 2003, Turystyka etniczna w Ameryce Łacińskiej. Przegląd problematyki badawczej, [w:] *Prace i Studia Geograficzne* tom 32, 49-67, Lisocka-Jaegermann B., 2004, Rural tourism – global discourse and Latin American realities, [w:] Makowski J., Sánchez Nájera R. M., (eds.) *La otra cara de la región: región y desarrollo regional en el contexto de la globalización*, Varsovia, 157-175.

⁷ Patrz: tekst autorki poświęcony problematyce migracji w badaniach Zakładu Geografii Ameryki Łacińskiej zamieszczony w niniejszym tomie.

zróznicowanych ideologii. To oni są promotorami powiązań regionalnych i kontynentalnych między ruchami chłopskimi czy inicjatywami lokalnymi.

W ostatnich latach w badaniach przemian społeczności wiejskich wykorzystywaliśmy koncepcję zabezpieczenia egzystencji (*livelihood*), traktując ją jako użyteczne narzędzie analiz realizowanych i potencjalnych strategii rozwoju lokalnego. Koncepcja stanowi oś studiów nad rolą dziedzictwa kulturowego w strategiach rozwoju społeczności wiejskich i małomiasteczkowych prowadzonych przez Bogumiłę Lisocką-Jaegermann w Ekwadorze, Meksyku, Argentynie, Peru i Chile⁸ oraz badań polsko-peruwiańskich realizowanych przez Mirosławę Czerny przy współpracy z geografami z Papieskiego Uniwersytetu Katolickiego w Limie⁹.

BADANIA NAD PROCESAMI PRZEMIAN WSI PROWADZONE W MEKSYKU

Zmiany zachodzące na obszarach wiejskich Meksyku stanowiły najważniejszy temat badań nad problemami wsi latynoamerykańskiej realizowanych w Zakładzie Geografii Ameryki Łacińskiej od lat 80 XX wieku. Było to uwarunkowane wieloletnim programem współpracy z geografami z Uniwersytetu Autonomicznego Stanu Meksyk w Toluca¹⁰. Dzięki niemu możliwe było śledzenie procesów zachodzących w wybranych regionach wiejskich w perspektywie kilkunastu, a nawet kilkudziesięciu lat.

Meksykańska wieś w dobie członkostwa kraju w NAFTA – uwarunkowania zmian

Znajomość specyficznego kontekstu historycznego, w znacznym stopniu określonego przez rewolucję meksykańską, będącą jej następstwem reformę rolną i utrzymującą się przez prawie siedemdziesiąt lat państwową politykę wspierania (w tym także subsydiowania) produkcji rolnej¹¹ była istotnym czynnikiem stanowiącym o powodzeniu badań. Zostały one rozpoczęte w okresie, gdy w Meksyku nastąpił dramatyczny zwrot w polityce państwa wobec wsi. W latach 1982 -1988, znacznie obniżono gwarantowane ceny skupu produktów rolnych. Towarzyszący temu wzrost cen środków produkcji wyeliminował z rynku najslabszych producentów. Między 1988 i 1994 rokiem zlikwidowano znaczną część korzystnych kredytów dla rolników i rozpoczęto otwieranie rynku produktów rolnych. Ostatni etap transformacji zainicjowała w 1994 roku zmiana historycznego artykułu 27 konstytucji meksykańskiej, który określał zasady funkcjonowania indiańskich wspólnot wiejskich i wzorowanych na nich wspólnot wiejskich *ejidos*. Nowe regulacje stworzyły podstawy do ich prywatyzacji. Zlikwidowano też subsydiowa-

⁸ Lisocka-Jaegermann B., 2011, *Kultura w rozwoju lokalnym. Dziedzictwo kulturowe w strategiach społeczno-gospodarczych latynoamerykańskich społeczności wiejskich*, WGiSR UW Warszawa

⁹ Czerny M., Córdova-Aguilar H. 2014. *Livelihood – Hope and Conditions of a new Paradigm For Development Studies. The Case of Andean Regions*. NOVA, New York.

¹⁰ Patrz: tekst autorstwa Marii Skoczek w niniejszym tomie

¹¹ Warman A., 2001, *El campo mexicano en el siglo XX*, FCE México

ny przez państwo system skupu i dystrybucji podstawowych produktów rolnych pod nadzorem CONASUPO¹². Zmiana polityki państwa wpisywała się w nowy program neoliberalnych reform gospodarczych i ustalenia Północnoamerykańskiego Traktatu o Wolnym Handlu (NAFTA)¹³. Kolejno znoszono subsydia do produkcji rolnej i prywatyzowano państwowe przedsiębiorstwa rolno-spożywcze. Nowe programy wspierania produkcji rolnej (np. PROCAMPO¹⁴) miały na celu jej modernizację i skierowane były do tych rolników, którzy mieli szanse zostać przedsiębiorcami rolnymi. Do najuboższych kierowano programy pomocy społecznej, które miały zmniejszyć zasięg ubóstwa a równocześnie skłaniać rodziny wiejskie do kształcenia dzieci (PROGRESA, Oportunidades)¹⁵.

Oceny skutków nowych rozwiązań były bardzo zróżnicowane i w znacznym stopniu określone przez kontekst polityczny. W roszcującym pretensje do bezstronności raporcie Komisji Ekonomicznej ONZ ds. Ameryki Łacińskiej CEPAL pisano ostrożnie o 'nieznacznym wzroście produkcji rolnej', 'pewnym stopniu jej dywersyfikacji', 'wzroście eksportu' produktów rolnych [ale i znacznym wzroście importu tychże] oraz 'niewystarczających zmianach jeśli chodzi o położenie ludności wiejskiej, które byłoby znacznie trudniejsze, gdyby nie transfery migrantów, zatrudnienie przy nisko opłacanych pracach w rolnictwie i poza rolnictwem na obszarach wiejskich i w miastach'¹⁶. Część publikacji naukowych¹⁷ i bardzo liczne doniesienia prasowe określały sytuację bardziej jednoznacznie. „Meksykańska wieś jest w stanie krytycznym w konsekwencji narzuconej w latach 80. XX wieku polityki neoliberalnej. Ocenia się, iż rocznie 50 tysięcy rolników zmuszonych jest porzucić ziemię z powodu braku perspektyw. Wycofanie subsydiów, pełne otwarcie rynku i niewielkie zainteresowanie państwa sektorem rzuciło rolników na kolana. Zależą od transferów przekazywanych przez krewnych pracujących w Stanach Zjednoczonych lub zmuszeni są do sprzedaży ziemi, by móc spłacić długi”. Różnicowanie opinii dotyczących zmian na wsi meksykańskiej widoczne w literaturze stało się inspiracją do przeanalizowania, w jaki sposób zmiany te przejawiają się w peryferyjnych regionach wiejskich, które pracownicy

¹² *Compañía Nacional de Subsistencias Populares* – państwowa firma stworzona w 1965 w celu ochrony interesów najuboższych konsumentów i producentów.

¹³ Valtonen P., 2002, *The Politics of Agrarian Transformation in Mexico*, Gummereus Printing Saarijarvi; Lisocka-Jaegermann B., 2003, *Transformaciones agrarias en México*, *Actas Latinoamericanas de Varsovia* tomo 26, 33-43.

¹⁴ *Programa de Apoyos Directos al Campo*.

¹⁵ *Programa de Educación, Salud y Alimentación*. Warunkiem uzyskiwania wypłat z obydwu programów było posyłanie dzieci do szkoły i uczestnictwo w obowiązkowych 'pogadankach' dotyczących higieny i zdrowia.

¹⁶ CEPAL México – *crecimiento agropecuario, capital humano y gestión del riesgo* 28 oct. 2005 LC/MEX/L.686.

¹⁷ Patz n.p. Prud'homme .F. (coord) 1995, *El impacto social de las políticas de ajuste en el campo mexicano* PyV, ILET, México; Reyes Couturier R.T., Alcalá Delgado E., Brunt Rivera L.M., Parcero López M., 1996, *Campesinos, artículo 27 y el Estado mexicano* INAH, PyV, México; *Globalización, crisis y desarrollo rural en América Latina* 1998, Asociación Latinoamericana de Sociología Rural. V Congreso Latinoamericano de Sociología Rural. Memoria de Sesiones Plenarias. Colegio de Postgraduados, Universidad Autónoma de Chapingo, Texcoco, México.

Zakładu poznawali od początku lat 80.: Las Huastecas i Regionie Mazahua w stanie Meksyk.

Region Las Huastecas – transformacje gospodarki i społeczności wiejskich w okresie 1985-2006 w świetle badań terenowych polskich geografów z Uniwersytetu Warszawskiego

Las Huastecas – region historyczny obejmujący swym zasięgiem północną, część stanu Veracruz, wschodnią część stanu Hidalgo, części stanów San Luís Potosí i Tamaulipas, stał się przedmiotem zainteresowania polskich geografów w 1985 roku. Pierwsze polsko-meksykańskie badania terenowe miały za zadanie określenie podstawowych cech i najważniejszych problemów społecznych i gospodarczych społeczności wiejskich regionu. Przeprowadzono je w lipcu 1985 r. w 43 miejscowościach w trzech obszarach: Tamiahua – Naranjos - Cerro Azul w stanie Veracruz, Huejutla de Reyes – Platón Sánchez – Tempoal de Sánchez na pograniczu stanów Veracruz i Hidalgo oraz Tamasopo – Ciudad Valles – Tamuín w stanie Tamaulipas. Przeprowadzono wywiady ustrukturyzowane z właścicielami gospodarstw rolnych i członkami wiejskich wspólnot *ejidos* oraz wywiady swobodne z przedstawicielami lokalnych władz, stowarzyszeń producentów rolnych i mieszkańcami. Wyniki badań zostały opublikowane w językach polskim i hiszpańskim w wydawnictwach seryjnych WGSR UW¹⁸.

W latach 2001 i 2006 zrealizowano kolejne badania mające na celu określenie charakteru zmian zachowań społeczno-gospodarczych mieszkańców wsi, jakie nastąpiły pod wpływem czynników wewnętrznych (prywatyzacja lub likwidacja przedsiębiorstw rolno-przemysłowych; reforma artykułu 27 Konstytucji z 1917 r., zezwalająca na prywatyzację ziem *ejidos*) i zewnętrznych (otwarcie gospodarki meksykańskiej oraz wprowadzenie w życie postanowień NAFTA), o których była mowa powyżej. Interesowała nas także percepcja tych zmian wśród mieszkańców.

Najważniejsze badania przeprowadzono w lipcu 2001 roku w 28 miejscowościach wybranych na podstawie cech społecznych i gospodarczych określonych w 1985 roku, skupionych na czterech obszarach, w których spodziewaliśmy się najgłębszych zmian. Badania objęły obszar uprawy tytoniu w municypium Platón Sánchez, trzciny cukrowej w okolicach El Higo, kawy w okolicach Huejutla. Skup wymienionych produktów gwarantowany był w 1985 roku przez wyspecjalizowane państwowe przedsiębiorstwa, które zlikwidowano w ramach omawianych już reform gospodarki meksykańskiej. We wspólnotach wiejskich w okolicach Huejutla chcieliśmy prześledzić sytuację tradycyjnego rolnictwa żywnościowego, a w Tempoal de Sánchez – sytuację hodowców bydła. Ponieważ oprócz zmian

¹⁸ Dembiczy A., Dutkiewicz P. (red.), 1987, *Lokalne problemy wsi regionu Las Huastecas w Meksyku*, seria „Polska lokalna i samorząd terytorialny w warunkach reformy i rekonstrukcji gospodarki przestrzennej”, Warszawa, 228 s.; Dembiczy A. (ed.), 1987, *Patrones de estructuras rurales de Las Huastecas, Actas Latinoamericanas de Varsovia*, tomo 3, 256 s.

w charakterze i kierunkach produkcji rolnej i systemie sprzedaży produktów, chcieliśmy także uchwycić przekształcenia wzorców migracji oraz różnicowanie się źródeł dochodów mieszkańców obszarów wiejskich, zwłaszcza zaś pojawianie się nowych źródeł zarobkowania, badania objęły też położoną nad malowniczą laguną rybacką osadę Tamiahua oraz podupadający ośrodek przemysłu naftowego – Cerro Azul. Wyniki prac prowadzonych w 2001 roku nie były jednoznaczne¹⁹. Miejscowe społeczności dotknęły już następstwa zmiany polityki państwa wobec wsi. Wiele spośród nich aktywnie poszukiwało nowych strategii przetrwania w zmieniających się warunkach. Władze gminne i rolnicy zastanawiali się nad wprowadzeniem nowych upraw, rozwijaniem produkcji rzemieślniczej i przemysłowej. Hodowcy tytoniu zatrudnili nawet ekspertów, którzy mieli im pomóc w znalezieniu alternatywnych rozwiązań. Cukrownia w El Higo wydzierżawiła pola od okolicznych właścicieli i zrezygnowała z zatrudniania przy zbiorze trzciny miejscowych – sprowadzała tańszych robotników rolnych z południa kraju i z Gwatemali. Tradycyjne uprawy rolne wypierała hodowla bydła na niewielką skalę. Rolnicy tłumaczyli, że nie traktują jej jako działalności przynoszącej zysk, ale swoiste zabezpieczenie bytu rodziny – w przypadku trudności można uzyskać gotówkę sprzedając zwierzę na mięso. Migracje dorosłych członków rodzin do miast i na plantacje warzyw leżące w północnej części kraju pozwalały na złagodzenie skutków załamania się dotychczasowego modelu życia. Zarobki migrantów pracujących w nowoczesnym rolnictwie przeznaczane były na konsumpcję, w tym na dofinansowanie tradycyjnych gospodarstw. Ci, którzy wyjeżdżali na dłużej do miast, zwłaszcza do pracy w przemyśle w nadgranicznych ośrodkach miejskich na północy, starali się po kilku latach inwestować w miejscu zamieszkania: zakładali sklepy, kupowali samochody osobowe i ciężarowe organizując transport między poszczególnymi osadami i okolicznymi miasteczkami. Powszechnie łączono wszelkie możliwe źródła zarobkowania – we wsiach rozkwiatały nieformalne usługi. Program pomocy społecznej PROGRESA skierowany do najuboższych rodzin wiejskich stanowił dla nich często jedyne źródło gotówki.

Próbie oceny projektów różnicowania produkcji rolnej inicjowanych w końcu lat 90. XX wieku i obserwowanych w stadium planowania w 2001 przeprowadzono w lutym 2006 roku. Trzyosobowa ekipa badawcza z Zakładu Badań Re-

¹⁹ Lisocka-Jaegermann B., Skoczek M., (eds.), 2002, Patrones de comportamientos socioeconómicos en las áreas rurales de Las Huastecas a caballo de los siglos XX i XXI, *Actas Latinoamericanas de Varsovia*, tomo 25, 191 s.; w tomie ukazały się m.in: Duridywka M., Lisocka-Jaegermann B., 2002, Posibilidades del desarrollo del turismo en la región de Las Huastecas, 101-114; González Martínez J., Lisocka-Jaegermann, 2002, Cambios de comportamientos socio-económicos de la población rural de La Huasteca 1985-2001, 29-48; Miętkiewska-Brynda J., 2002, Movilidad espacial de la población rural de Las Huastecas, 225-231; Zarzycka A., 2002, Estructura funcional de los centros urbanos de la Región de Las Huastecas en México, 233-240.

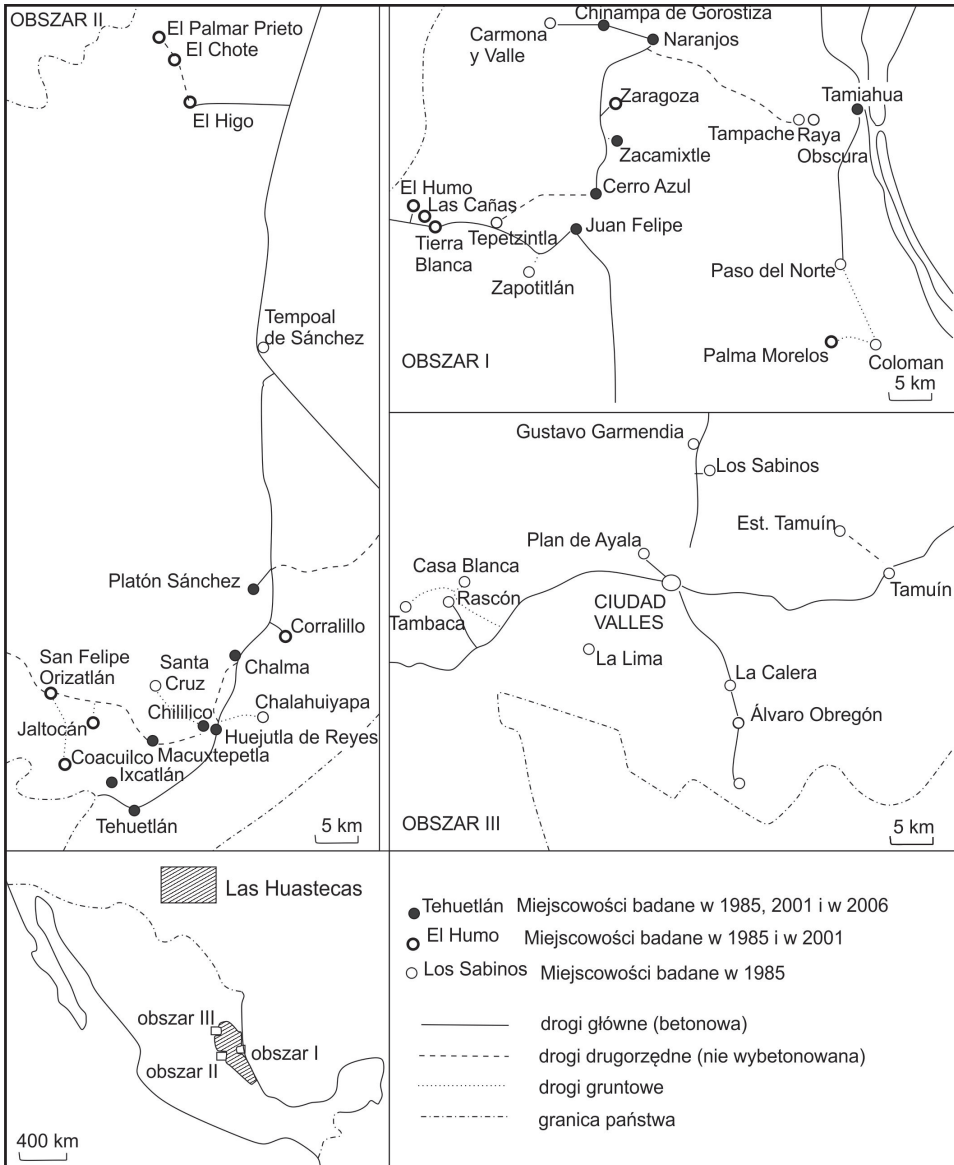
Inne publikacje: Lisocka-Jaegermann B., 2002 Cambios de Comportamientos Socioeconómicos de la Población Rural de La Huasteca, *Miscellanea Geographica* 10, Warszawa, 213-224; Lisocka-Jaegermann B., 2003, Transformaciones agrarias en México, *Actas Latinoamericanas de Varsovia* tomo 26, 33-43.

gionalnych Ameryki Łacińskiej odwiedziła 15²⁰ spośród 28 miejscowości w których przeprowadzono wywiady i ankiety w 2001 roku. Wszędzie, gdzie było to możliwe, staraliśmy się dotrzeć do tych samych rozmówców – zależało nam na obserwacji percepcji zmian społecznych i gospodarczych jakie zaszły w okresie 2001-2005, zarówno wśród mieszkańców jak i przedstawicieli władz samorządowych. Chcieliśmy także zweryfikować informacje dotyczące nowych programów rozwojowych stymulowanych przez władze federalne i stanowe, promujących m.in. rozwój turystyki na obszarach wiejskich i ochronę dziedzictwa kulturowego i sprawdzić na ile widoczne są na badanym obszarze.

Wnioski z ostatnich badań terenowych w Las Huastecas pokazały wielowymiarowość i wielokierunkowość zmian w regionie i nie zachęcały do formułowania jednoznacznych sądów. Zaobserwowaliśmy wyraźną poprawę infrastruktury społecznej i technicznej odwiedzanych wsi. Między 2001 i 2006 rokiem zbudowano kilka nowych dróg prowadzących do izolowanych wcześniej miejscowości, a w nich samych utwardzono wewnętrzne ulice. Zainicjowano budowę wodociągów, a w niektórych wypadkach nawet oczyszczalni ścieków. Powstały nowe szkoły podstawowe. W większych wsiach pojawiły się szkoły średnie, kształcące młodzież w oparciu o kursy telewizyjne i pomoc kilku nauczycieli (tzw. *telebachillerato*). W regionie utworzono także szkoły wyższe znacznie ułatwiające dostęp miejscowej młodzieży do wykształcenia, dzięki stypendiom przysługującym zdolnym uczniom z obszarów wiejskich. Poprawił się także dostęp do świadczeń medycznych. Ośrodków zdrowia było więcej, były czynne dłużej, zwłaszcza, że coraz częściej odbywający w nich staż młodzi medycy mieszkali na miejscu. W większych miejscowościach przybyło publicznych telefonów – w tym rozmównic oferujących tanie połączenia internetowe. Coraz większy był też dostęp do internetu – w większych miejscowościach funkcjonowały niedrogie kawiarenki internetowe.

Inwestycje infrastrukturalne przyczyniały się do poprawy warunków życia, ale w stosunkowo niewielkim stopniu zmieniły oblicze gospodarcze obszarów wiejskich regionu. Projekty zmian o których opowiadano nam w 2001 roku nie zostały wprowadzone w życie, a kilka spośród tych, które już wtedy inicjowano, upadło. Nie powiodły się plany wprowadzenia nowych upraw – rolnicy, którzy zdecydowali się na uprawę warzyw w okolicach Platón Sánchez mieli poważne problemy z ich sprzedażą, co podważało sensowność przedsięwzięcia. Podkreślano, iż agrotechniczne wsparcie, jakie im początkowo zaoferowano bezpłatnie, stało się potem zbyt kosztowne. Przy uprawach roślin, których miejscowi rolnicy dobrze nie znali pojawiały się wciąż kolejne problemy. W regionie wyraźnie zyskiwały na znaczeniu modernizujące się gospodarstwa hodowlane i plantacyjna uprawa pomarańczy. Ze względu na swój charakter te dwa sektory nie tworzyły jednak wielu miejsc pracy, a wielcy hodowcy stopniowo wypierali z rynku mniejszych, którzy nie byli w stanie z nimi konkurować.

²⁰ Badaniami objęto trzy większe ośrodki i ich okolice: Huejutla de Reyes (okolice wsi: Ixcatlán, Tehuetlán, Chililico, Macuxtepetla, Chalma i Platón Sánchez), Tamiagua (oraz osady leżące nad laguną), Cerro Azul – Naranjos (Zacamixtle, Chinampa de Gorostiza, Juan Felipe).

Ryc. 2. Obszar badań w regionie Las Huastecas, Meksyk

Fig. 2. Research areas in Las Huastecas region

Państwowe programy wspierania rozwoju lokalnego okazały się nieskuteczne – nie docierały do najbardziej potrzebujących, a tam gdzie były wprowadzane, zakrojone na zbyt krótki okres nie przynosiły trwałych rezultatów. Udały się nie-liczne, oddolne inicjatywy oparte na wspomnianym już, jako typowa strategia latynoamerykańskich rodzin wiejskich, łączeniu różnych źródeł dochodów. Rybacy z Tamiahua zajmowali się równocześnie hodowlą bydła, hodowcy z okolic Tempoal inwestowali w usługi prowadząc sklepy czy bary, będąc właścicielami taksówek, czy małych firm transportowych świadczących usługi przewozowe. Rolnicy mieli w domach nieformalne sklepiki, zakłady fryzjerskie, czy krawieckie, piekarnie i ubojnie trzody chlewnej. Łączenie dochodów stanowiło strategię zarówno uboższych, jak i bogatszych mieszkańców wsi. Coraz większą rolę w tej strategii odgrywały transfery pieniężne od migrantów: duże znaczenie miały wyjazdy ‘na północ’ – młodzi ludzie wyjeżdżali do Monterrey, gdzie kobiety zatrudniano jako służbę domową, mężczyzn jako robotników budowlanych. Nasiliły się wyjazdy do Reynosa i Laredo – przemysłowe montownice (*maquiladoras*) przy granicy ze Stanami Zjednoczonymi oferowały wiele miejsc pracy. Utrzymywały się sezonowe migracje na obszary nowoczesnego rolnictwa w stanie Sinaloa. Młodzież kończąca szkoły średnie w swoich wsiach na ogół decydowała się na wyjazd w jednym z wymienionych kierunków – wykształcenie ułatwiało znalezienie zatrudnienia poza miejscem zamieszkania. O skali wyjazdów świadczy chociażby fakt, iż jedna z badanych wsi – Chinampa de Gorostiza, utrzymująca się z handlu obwoźnego, dostarczała ‘na północ’ miejscowe produkty rolne, chętnie kupowane przez migrantów – w tym także robiące zakupy dla swoich chlebobawców pomoce domowe. Rosło także znaczenie migracji do Stanów Zjednoczonych, które w 2001 roku miały niewielki zasięg. Wyjazdy za granicę opierały się, jak uprzednio, na kontaktach rodzinnych i sąsiedzkich. Lektura stron internetowych zakładanych przez migrantów z Tamiahua, czy Cerro Azul²¹ dostarczała interesujących danych dotyczących charakteru i zasięgu wyjazdów. Kontakty utrzymywane za pośrednictwem takich stron z rodzinami i przyjaciółmi w rodzinnej miejscowości pozwalały sądzić, iż w Las Huastecas także pojawiło się już zjawisko społeczności ‘transnarodowych’ – grup ludzi funkcjonujących na co dzień w różnych krajach i często różnych środowiskach, opierających na takiej formie egzystencji byt swoich rodzin. Niektórzy przedstawiciele władz lokalnych wskazywali na negatywne następstwa migracji – w regionie był już problem AIDS, młodzi ludzie przysyłani do dziadków przez przebywających w Stanach Zjednoczonych rodziców przywozili ze sobą zwyczaj zażywania narkotyków i inne ‘złe nawyki’.

Nowym zjawiskiem, jakie pojawiło się w regionie były plany rozwoju turystyki wiejskiej. W 2001 roku mówiono w nich jedynie w Tamiahua²²; w 2006 w kilku miejscowościach podkreślano możliwości wykorzystania lokalnych zasobów przyrodniczych i kulturowych i przyciągnięcia turystów krajowych, którzy mo-

²¹ forum internetowe migrantów z Tamiahua: lagranfamiliallamadatamiahua@groups.msn.com; z Cerro Azul www.cerroazulver.com

²² Patrz: Duridywka M., Lisocka-Jaegermann B., 2002, Posibilidades del desarrollo del turismo en la región de Las Huastecas, *Actas Latinoamericanas de Varsovia*, tomo 25, 101-114.

gliby ożywić lokalną gospodarkę. Na ogół takie inicjatywy próbowali rozwijać przedstawiciele władz lokalnych (np. w Chinampa de Gorostiza, czy Huejutla). W nielicznych przypadkach podejmowali je lokalni działacze czy przedsiębiorcy. Warto też odnotować próby ożywienia lokalnej produkcji rękodzielniczej, która postrzegana była zarówno w kategoriach ‘dziedzictwa kulturowego’, jak i dochodowej produkcji.

W najuboższych wsiach ogromne znaczenie (podobnie jak to miało miejsce w 2001 roku) miał program pomocy społecznej *Oportunidades*, który był kontynuacją wspomnianego już programu PROGRESA. Łagodził biedę, ale był też krytycznie oceniany. Zdaniem jednego z miejscowych duchownych uzależniał ludzi od pomocy, niszczył tradycyjne więzi wspólnotowe i zabijał inicjatywę.

Przedstawione tu bardzo skrótowo ogólne obserwacje tendencji zmian na obszarach wiejskich Las Huastecas rysujące się na podstawie badań prowadzonych w Zakładzie, wskazują, iż region pozostający na uboczu najważniejszych szlaków komunikacyjnych i leżący z dala od obszarów dynamicznego wzrostu gospodarczego kumulował negatywne następstwa zmian. Tradycyjna gospodarka nie była w stanie obronić się w obliczu zmieniającego się bardzo gwałtownie kontekstu prawnego i politycznego. Równocześnie widać było wyraźnie, iż mieszkańcy próbujący aktywnie poszukiwać nowych strategii społeczno-gospodarczych, odwoływali się właśnie do szans, jakie tworzył zmieniający się kontekst. Większa mobilność przestrzenna i społeczna pozwalała na dostrzeganie nowych możliwości wśród zjawisk, które jeszcze kilka lat wcześniej postrzegane były wyłącznie w kategorii zagrożeń. Zmieniające się podejście do własnego dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego, rewaloryzacja tradycji, postrzeganej także w kategoriach ‘czynnika rozwoju lokalnego’ wskazywało, że kontakt ze sferą zjawisk i procesów globalnych wpłynął na zmianę podejścia mieszkańców do lokalności.

Mieszkańcy regionu pozytywnie oceniali przede wszystkim poprawę infrastruktury społecznej, zwłaszcza w zakresie oświaty i ochrony zdrowia, rozbudowę infrastruktury technicznej i wzrost dostępności komunikacyjnej dzięki rozwojowi transportu publicznego. Nierozwiązanym problemem pozostawał brak miejsc pracy w regionie, a rosnące rozmiary emigracji powodowały, zdaniem niektórych członków lokalnych społeczności, patologie społeczne (dezintegracja rodzin, brak opieki nad dziećmi, alkoholizm, narkomania, przypadki zachorowań na AIDS).

Badania w północno – zachodniej części stanu Meksyk – Region Mazahua

Innym regionem Meksyku odwiedzanym wielokrotnie przez pracowników Zakładu była północno-zachodnia część stanu Meksyk. To tam, w 1981 roku odbyły się pierwsze, zespołowe badania terenowe, w których wzięli udział także geografowie meksykańscy i francuscy. Stanowiły możliwość bezpośredniego kontaktu z mieszkańcami wsi i wzajemnego konfrontowania obserwacji i wniosków

w obrębie ekipy badawczej. Głównym celem badań było określenie struktury powiązań społeczno-gospodarczych mieszkańców wsi i małych miast z pobliskimi dużymi ośrodkami miejskimi położonymi w różnych jednostkach administracyjnych. Miało to także wymiar aplikacyjny – wyniki badań były istotne dla władz stanu Meksyk²³.

W latach 2010-2013, bogatsi o doświadczenia studiów terenowych w innych regionach Meksyku i Ameryki Łacińskiej, wróciliśmy do północno-zachodniej części stanu Meksyk by przyjrzeć się przejawom wspomnianej już we wprowadzeniu ‘nowej wiejskości’. W opinii wielu badaczy meksykańskich obszar leżący w strefach wpływów dwóch wielkich aglomeracji – Miasta Meksyk i Toluca (stolicy stanu Meksyk) - jest jednym z modelowych przykładów kształtowania nowego stylu funkcjonowania społeczności zamieszkującej obszary wiejskie, zmian w krajobrazie tych obszarów oraz nowych związków z otoczeniem zewnętrznym. Innym przedmiotem naszych zainteresowań były zmiany w percepcji tożsamości etnicznej wśród mieszkańców regionu, będącego jednym z tak zwanych regionów tubylczych wyróżnionych przez Komisję Rozwoju Ludności Tubylczej (*Comisión Nacional para el Desarrollo de los Pueblos Indígenas – CDI*) jako region Mazahua. Prowadzone przez nas badania miały charakter jakościowy, stosowaliśmy w nich techniki wywiadu swobodnego (wywiady prowadzono z przedstawicielami lokalnej administracji oraz z mieszkańcami regionu zaangażowanymi w realizację różnego rodzaju projektów rozwojowych) i obserwacji uczestniczącej, a podczas badań pilotażowych w 2010 r. przeprowadziliśmy ankietę dotyczącą warunków życia wśród uczestników zebrania przedstawicieli władz lokalnych najniższego szczebla (*delegados municipales*) w jednym z minicypiów.

Podsumowaniem wyników badań są teksty zamieszczone w książce, której tytuł jest identyczny z tytułem projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki N N114 14780 „Zmiany społeczno-gospodarcze w regionach tubylczych Meksyku i ich percepcja przez mieszkańców. Przypadek Regionu Mazahua w stanie Meksyk”²⁴). Warto podkreślić, że jest to jedna z niewielu książek traktujących o współczesnych procesach zachodzących na obszarach zamieszkałych przez Indian Mazahua. Procesy te można opisać w kategoriach zmiany społecznej tradycyjnego świata ludności tubylczej w wyniku stopniowego wchłaniania części tej ludności przez wielkie miasta. Doprowadziło to do zmiany dynamiki gospodarki we wspólnotach Mazahua, ale pozwoliło na utrzymanie ciągłości niektórych elementów kultury (system pokrewieństwa, język, tożsamość etniczna), wykorzystywanych w celu obrony przed marginalizacją i dyskryminacją w nowym środowisku. Można też mówić o zmianie kulturowej, spowodowanej przez zdezerowanie się tradycyjnego systemu wierzeń i praktyk religijnych, których przejawem jest utrzymujący się kult domowych kapliczek (*oratorios*) z nowymi zjawiskami

²³ Dembicz A., 1985, Struktura powiązań społeczno-gospodarczych obszaru El Oro - Aculco - Jilotepec w środkowym Meksyku. Organizacja i metody badań, *Afryka, Azja, Ameryka Łacińska*, 63, 27-37.

²⁴ Skoczek M. (red.), 2013 a, *Zmiany społeczno-gospodarcze w regionach tubylczych Meksyku i ich percepcja przez mieszkańców. Przypadek Regionu Mazahua*, WGiSR UW, Warszawa, 175 s.

Ryc. 3. Obszar badań w Regionie Mazahua, Meksyk.

Fig. 3. Research area in Mazahua Region, State of Mexico, Mexico.

i procesami takimi jak penetracja wspólnot przez misje ewangelickie, świadków Jehowy i przedstawicieli nowych kościołów, oddziaływanie środków masowego przekazu, czy upowszechnianie pracy na nocną zmianę w fabrykach.

Istotnym elementem strategii rodzinnych jest również korzystanie ze środków i różnego rodzaju form wsparcia (*apoyos*), otrzymywanych w ramach programów rozwojowych i pomocowych kierowanych przede wszystkim do kobiet. O powszechności tego rodzaju programów świadczy fakt, że większość naszych rozmówców była lub nadal pozostawała uczestnikami co najmniej kilku z nich. Zdaniem Renaty Hryciuk, antropolożki z UW biorącej udział w omawianym projekcie badawczym: "obszar ten jest przesycony projektami, które mają na celu zapobieganie ubóstwu, aktywizowanie społeczności lokalnych do podejmowania nowych kierunków produkcji rolnej, a także mającymi budować kapitał ludzki, prowadzić do zmiany wzorców zachowań, relacji między płciami, etc."²⁵. Badania przeprowadzone przez nią w Ranchería La Soledad w municypium San Felipe del Progreso z członkiniami działającego tam Stowarzyszenia Pjoxte, indiańskiej kooperatywy, której patronował Uniwersytet Międzykulturowy Stanu Meksyk, pozwoliły na sformułowanie następujących wniosków. „Programy, w których uczestniczyły bądź uczestniczą moje rozmówczynie, zostały skonstruowane tak, by odpowiadać na potrzeby społeczności na obszarach charakteryzujących się wysoką marginalizacją społeczną, w tym skrajnym ubóstwem. W istocie są jednak programami osłonowymi dla skutków postępującej liberalizacji kolejnych obszarów życia społecznego i gospodarczego, która do tej marginalizacji prowadzi. Lokalny „przemysł pomocowy” koncentruje się na tzw. aktywizacji kobiet, oferują im kilka programów, które można podzielić na dwie grupy: edukacyjne (nowe umiejętności, równość płci i wzrost władzy kobiet) bądź wspierające edukację (głównie dzieci) oraz stymulujące wprowadzenie kobiet do sfery produkcyjnej. Warto również zauważyć, że środki z programów rozwojowych nie trafiają do wszystkich osób teoretycznie uprawnionych do skorzystania z nich (np. wiele z naszych rozmówczyń nie uczestniczyło w programie *Oportunidades*, mimo, że miały dzieci w wieku szkolnym), a zatem programy te, podobnie jak transfery pochodzące od migrantów stają się przyczyną rosnącego zróżnicowania poziomu dochodów gospodarstw domowych a tym samym prowadzą do pojawiania się nowych konfliktów i napięć społecznych.

Reasumując, projekty rozwojowe są mało efektywne, ze względu na brak koordynacji między organizacjami promującymi podobnego rodzaju inicjatywy oraz ograniczony zasięg przestrzenny i stosunkowo krótki czas finansowania poszczególnych przedsięwzięć. Tym samym przejawy nowoczesności obserwowane w przestrzeni gospodarczej regionu (np. parki przemysłowe czy tunele foliowe) mają raczej punktowy niż powszechny charakter, a różnicowanie źródeł docho-

²⁵ Hryciuk R., 2013, Funkcjonowanie organizacji lokalnych w Regionie Mazahua. Indianki, matki, producentki w stowarzyszeniu Pjoxte, [w:] Skoczek M. (red.), 2013 a, *Zmiany społeczno-gospodarcze w regionach tubylczych Meksyku i ich percepcja przez mieszkańców. Przypadek Regionu Mazahua*, WGiSR UW, Warszawa, 143-162.

dów ludności następujące w znacznie większym stopniu dzięki indywidualnej przedsiębiorczości niż uczestnictwie w projektach rozwojowych skutkuje większym niż dawniej rozwarstwieniem społecznym. Istotnym elementem strategii rodzinnych, a także w coraz większym stopniu indywidualnych są migracje zarobkowe²⁶.

Szczególnie widocznym w krajobrazie wsi i miasteczek efektem emigracji zarobkowej są nowe domy, wzorowane na willach amerykańskich, całkowicie odmienne od miejscowego stylu architektury. Wiele z nich jest w budowie, wiele już ukończonych pozostaje niezasiedlonych, gdyż ich właściciele nadal pracują zagranicą, bądź są to domy budowane z myślą o zapewnieniu przyszłości dzieciom, mieszkającym nadal z rodzicami. Słyszeliśmy także opinie, że nowe domy są niezwykle kosztowne w utrzymaniu ze względu na konieczność ogrzania bardzo dużych powierzchni i ludzie pozbawieni odpowiednich środków finansowych traktują je jako podręczne magazyny a nawet pomieszczenia dla zwierząt. Nowe domy widzieliśmy w prawie każdej odwiedzanej wsi, sporo ich jest także w miejscowościach, siedzibach władz municypalnych. W wielu wsiach wybudowano nowe ośrodki zdrowia, jak wspomniano wyżej, część z nich także dzięki środkom pozyskanym od migrantów.

Nowym elementem w krajobrazie są szklarnie, w których uprawia się warzywa (pomidory, paprykę, dynie) i kwiaty. Wiele z nich powstało w wyniku różnych programów rozwojowych, promowanych i finansowanych przez organizacje pozarządowe oraz przez CDI (dawniej INI). Niemniej jednak udział w tych programach wymaga dość znacznego wkładu własnego, stąd można sądzić, że co najmniej niektórzy uczestnicy tych programów zgromadzili wkład własny dzięki pieniądзом przywiezionym lub przekazanym z zagranicy. Być może czynnikiem ułatwiającym podjęcie decyzji o założeniu szklarni jest własne doświadczenie zdobyte podczas pracy zagranicą lub przekonanie, że będzie można zatrudnić robotników z takim doświadczeniem.

Nie ulega wątpliwości, że efektem migracji są też zmiany zachowań społeczno-kulturowych, o których piszą autorzy cytowanej już książki *Ruralidad sin agricultura*?²⁷: „Emigracja transnarodowa spowodowała radykalną zmianę w strategiach życiowych rodzin, polegającą na tym, że przestrzeń wiejska przekształca się w miejsce zamieszkania, w którym gospodarstwa domowe stają się jednostkami konsumpcji i reprodukcji”²⁸.

²⁶ Charakterystyka migracji zarobkowych mieszkańców Regionu Mazahua została przedstawiona w tekście autorek poświęconym badaniom nad migracjami, zamieszczonym w niniejszym tomie.

²⁷ Appendini K., Torres Mazuera G. (eds.), 2008, *?Ruralidad sin agricultura? Perspectivas multidisciplinarias de una realidad fragmentada*, El Colegio de México, México, D.F.

²⁸ Appendini K., de Luca M., 2008, “Empoderamiento o apoderamiento? Las mujeres ante una nueva realidad rural”, [w:] Appendini K., Torres Mazuera G., eds., op.cit.: 193-212.

BADANIA W ROLNICZYCH SPÓŁDZIELNIACH PRODUKCYJNYCH NA KUBIE

W latach 1987-1990 we współpracy z geografami z Uniwersytetu Hawańskiego prowadziliśmy badania w rolniczych spółdzielniach produkcyjnych na Kubie realizując wspólny projekt badawczy pt. „Uspółdzielczanie rolnictwa Kuby. Rola rolniczych spółdzielni produkcyjnych w organizacji społeczności i przestrzeni w skali lokalnej”²⁹. Tworzenie rolniczych spółdzielni produkcyjnych rozpoczęło się w połowie lat siedemdziesiątych XX wieku w ramach transformacji struktury agrarnej. Spółdzielnie (*Cooperativas de Producción Agropecuaria – CPAs*) zostały uznane za przejściową formę organizacji produkcji rolnej, między gospodarką chłopską i gospodarką kolektywną. W końcu lat osiemdziesiątych istniały one w prawie wszystkich municypiach, skupiały kilkanaście procent ludności rolniczej Kuby i około 10% krajowego arealu użytków rolnych. Funkcjonowanie spółdzielni łączyło w sobie elementy typowe dla gospodarstw państwowych i dla gospodarstw chłopskich. Podobnie jak gospodarstwa państwowe, spółdzielnie produkcyjne specjalizowały się w uprawie określonych roślin (trzciny cukrowej, kawy, warzyw i okopowych, tytoniu) lub produkcji zwierzęcej, przeznaczonych na sprzedaż. W każdej spółdzielni prowadzone były też uprawa roślin żywieniowych i hodowla na potrzeby jej członków, nadwyżki zbiorów przeznaczano na sprzedaż.

Tworzenie rolniczych spółdzielni produkcyjnych spowodowało zarówno zmiany w organizacji przestrzeni wiejskiej (koncentrację osadnictwa wiejskiego, dzięki przesiedlaniu rodzin mieszkających w rozproszonych chatkach, zmiany w strukturze użytkowania ziemi) jak i powstanie nowych społeczności lokalnych, zwłaszcza tam, gdzie dla spółdzielców zorganizowano nowe osiedla mieszkaniowe (na obszarach bardziej zurbanizowanych członkowie spółdzielni rekrutowali się zazwyczaj spośród mieszkańców miast i miasteczek, dlatego też na terenach spółdzielni lokalizowano jedynie centrum administracyjne i stołówkę pracowniczą). Stosunkowo dobre warunki mieszkaniowe w tych osiedlach były jednym z ważniejszych czynników decydujących o wstępowaniu do spółdzielni produkcyjnych młodych osób.

Badania terenowe przeprowadziliśmy w kilkudziesięciu spółdzielniach produkcyjnych zlokalizowanych w prowincjach zachodniej, środkowej i wschodniej Kuby. W każdej z badanych spółdzielni prowadziliśmy wywiady ustrukturyzowane z przedstawicielami władz oraz wywiady z członkami spółdzielni. Te ostatnie odbywały się najczęściej w ich domach na terenie nowych osiedli i dotyczyły przede wszystkim warunków życia (warunków mieszkaniowych, wyposażenia mieszkań, struktury wydatków rodzinnych, sposobu odżywiania, sposobów

²⁹ Pełne wyniki badań zostały przedstawione w dwóch tomach *Actas Latinoamericanas de Varsovia*: tom 9, 1989/91, 288 s.: Tomo especial polaco-cubano de estudios geográficos, red. José Mateo Rodríguez, Andrzej Dembicz oraz tom 13, 1991, 301 s., Maria Skoczek (red.), „Cooperativización de la agricultura en Cuba. El rol de las cooperativas de producción agropecuaria en la organización de la sociedad y el espacio rural”.

spędzania wolnego czasu, członkostwa w organizacjach politycznych i społecznych, uczestnictwa w lokalnych imprezach sportowych i kulturalnych).

Wyniki badań świadczą o wyraźnej poprawie warunków życia w porównaniu z okresem przed wstąpieniem do spółdzielni. Pod względem zaopatrzenia w żywność członkowie spółdzielni byli uprzywilejowaną grupą społeczeństwa kubańskiego, mieli bowiem określone przydziały żywności, takie jak wszyscy pracownicy sektora państwowego, ale mogli też kupować określone towary produkowane w danej spółdzielni. Niemniej jednak istnieją wyraźne dysproporcje pod względem warunków mieszkaniowych, dostępu do usług oraz infrastruktury technicznej a także wysokości dochodów rodzinnych między spółdzielniami znajdującymi się w różnych regionach Kuby, będące funkcją utrzymujących się od lat nierównomierności rozwoju poszczególnych części kraju. Są one szczególnie widoczne przy porównaniu poziomu życia spółdzielców z najbardziej zurbanizowanych i najlepiej rozwiniętych prowincji La Habana i Matanzas oraz izolowanych obszarów górskich w prowincjach Pinar del Río i Guantánamo.

Aktywność społeczna członków spółdzielni i ich rodzin koncentrowała się na obligatoryjnym uczestnictwie w różnych akcjach organizowanych przez władze spółdzielni lub lokalne organy administracji i partii. Inicjatywy oddolne dotyczyły najczęściej zagospodarowania osiedla mieszkaniowego. Natomiast działalność produkcyjna pozostawała pod kontrolą czynników zewnętrznych (plany produkcji musiały być uzgodnione z lokalnymi władzami, zbyt produkcji organizowany był przez przedsiębiorstwa państwowe i dopiero w 1990 r. pozwolono na bezpośrednią sprzedaż nadwyżek produktów żywnościowych na targach w okolicznych miasteczkach). Prace polowe były podstawowym zadaniem spółdzielców. Ani władze spółdzielni ani sami spółdzielcy nie przejawiali na ogół inicjatywy w organizowaniu nowych miejsc pracy np. w rzemiośle lub usługach socjalnych czy kulturalnych³⁰.

Przerwanie kontaktów naukowych z kolegami z Wydziału Geografii Uniwersytetu Hawańskiego w początkach lat dziewięćdziesiątych uniemożliwiło kontynuację badań w rolniczych spółdzielniach produkcyjnych. Podjęli je w niewielkim zakresie geografowie francuscy. Zebrane przez nas materiały i opublikowane w języku hiszpańskim wyniki badań mogą jednak w przyszłości stanowić cenne źródło dokumentujące funkcjonowanie jednej z form organizacji produkcji rolnej na Kubie, tym bardziej, że przeprowadzone przez nas badania terenowe miały znacznie większy zasięg przestrzenny niż inne studia dotyczące kubańskich rolniczych spółdzielni produkcyjnych.

³⁰ Jędrusik M., Skoczek M., 1994, Warunki życia w rolniczych spółdzielniach produkcyjnych na Kubie, *Prace i Studia Geograficzne*, T. 15, 143-158.

BADANIA DOTYCZĄCE ROLI TURYSTYKI WIEJSKIEJ W ROZWOJU LOKALNYM

W latach dziewięćdziesiątych XX wieku w wielu krajach Ameryki Łacińskiej pojawiły się inicjatywy dotyczące wprowadzania usług turystycznych na obszary wiejskie, związane z dążeniem do rozszerzenia zakresu funkcji tych obszarów i tworzenia miejsc pracy, a także nowych źródeł dochodów dla mieszkańców wsi. Turystyka wiejska zaczęła być postrzegana jako ważny czynnik rozwoju lokalnego, wykorzystujący miejscowe zasoby naturalne, dziedzictwo kulturowe i zasoby ludzkie. Dlatego też w badaniach terenowych prowadzonych na obszarach wiejskich coraz częściej mieliśmy okazję obserwować rozwój różnych rodzajów zagospodarowania turystycznego. Jednym z krajów, w których turystyka wiejska rozwijała się stosunkowo szybko był Ekwador, w którym w latach dziewięćdziesiątych uznano rozwój turystyki za priorytetowy cel rozwoju społeczno-gospodarczego kraju. Dlatego też udział w 46 Międzynarodowym Kongresie Amerykanistycznym w Quito w lipcu 1997 r. potraktowaliśmy jako okazję do przeprowadzenia badań nad rolą turystyki w organizacji przestrzeni i w życiu społeczności wiejskich. W następnych latach badania nad turystyką wiejską prowadzono także w Meksyku, Peru, Chile i Argentynie.

Rola turystyki w funkcjonowaniu lokalnych społeczności wiejskich w Ekwadorze

W połowie lat dziewięćdziesiątych liczbę turystów zagranicznych odwiedzających Ekwador szacowano na około 500 tys., blisko dwukrotnie więcej niż na początku lat osiemdziesiątych. Nastąpił także wzrost zainteresowania turystyką wśród samych mieszkańców kraju, w związku z przyspieszonymi procesami urbanizacji, polityką edukacyjną i promocją aktywnych form spędzania czasu wolnego. Od początku lat osiemdziesiątych rozbudowywano bazę noclegową, gastronomiczną i towarzyszącą na obszarach wiejskich. Istotną rolę odgrywali w tym procesie prywatni przedsiębiorcy zakładający pensjonaty (*hosterías*) w obszarach o dużych walorach turystycznych oraz społeczności indiańskie z Amazonii i afroamerykańskie z wybrzeża, budujące bazę noclegową na terenach wspólnotowych. W ten sposób we wszystkich regionach kraju pojawiły się nowe przestrzenie turystyczne.

Badania terenowe przeprowadziliśmy w kilkunastu niewielkich miejscowościach wyspecjalizowanych w różnych formach turystyki alternatywnej, wytypowanych na podstawie studiów literatury oraz konsultacji z ekwadorskimi badaczami i organizatorami turystyki. Podstawowymi technikami badawczymi, obok studiów literatury, były swobodne wywiady przeprowadzane z osobami zajmującymi się obsługą ruchu turystycznego oraz turystami, rozmowy z mieszkańcami wsi i miasteczek oraz obserwacja uczestnicząca³¹.

³¹ Lisocka-Jaegermann B., Makowski J., Skoczek M., 1998, Tourism and the Local Economy in Ecuador, *Miscellanea Geographica*, vol. 8, 197-212.

Interesowały nas przede wszystkim obszary turystyczne zagospodarowane dzięki inicjatywom społeczności lokalnych, inspirowanych zwykle przez czynniki zewnętrzne. Staraliśmy się odpowiedzieć na pytania o znaczenie turystyki dla aktywizacji gospodarczej obszarów, w których rozwijała się infrastruktura turystyczna. Ze względu na ograniczony czas trwania badań terenowych zdecydowaliśmy się na bardziej szczegółowe studia pięciu obszarów: 1. Regionu Otavalo (w północnej części Andów Ekwadorskich), najbardziej znanego ośrodka turystyki etnicznej w kraju; 2. Valle del Chota – enklawy turystyki rekreacyjnej w prowincji Imbabura; 3. Río Blanco – ośrodka turystyki wspólnotowej w Amazonii odwiedzanego przez osoby zainteresowane turystyką ekologiczną i etniczną; 4. Mindo – ośrodka turystyki ekologicznej, przyciągającego turystów zagranicznych zainteresowanych obserwacją ptaków oraz mieszkańców Quito przyjeżdżających w czasie weekendów; 5. Baños – jednego z najbardziej znanych ośrodków turystyki rekreacyjnej w środkowej części Andów Ekwadorskich w prowincji Tungurahua, traktowanego często jako punkt wypadowy wycieczek do Amazonii bądź wspinaczek na pobliskie wulkany.

Indianie zamieszkujący w okolicach Otavalo od lat słyną z produkcji i handlu wyrobami rękodzieła ludowego a sobotni targ, którego tradycje sięgają czasów przedkolonialnych, stał się największą atrakcją turystyczną miasta. Jednak dopiero w latach osiemdziesiątych w Otavalo zaczęto rozbudowywać bazę turystyczną (hotele, pensjonaty, sklepy z wyrobami rękodzielniczymi, agencje turystyczne oferujące jednodniowe wycieczki objazdowe po okolicznych wioskach). W tym regionie najbardziej wyraźnie widać zaangażowanie społeczności lokalnej w tworzenie bazy turystycznej i obsługę ruchu turystycznego. Obiekty noclegowe (należące do miejscowej ludności, a także do cudzoziemców) powstają też w wioskach otaczających miasto. Warto podkreślić, że turystyka stanowi jedno z kilku źródeł dochodów mieszkańców a rozbudowa infrastruktury turystycznej przyczyniła się do zmian w organizacji przestrzeni miasta i okolicznych wsi.

Podobny wzorec rozwoju ośrodka turystycznego można obserwować w Baños, które z małego centrum turystyki pielgrzymkowej i uzdrowiskowej, dzięki inicjatywom lokalnym ale także dzięki migrantom z miast andyjskich oraz imigrantom z Europy, którzy wybudowali hotele i pensjonaty z mieście i pobliskich przysiółkach, przekształciło się w duży ośrodek turystyki rekreacyjnej. Sprzedaż wyrobów rękodzielniczych wytwarzanych przez mieszkańców Baños, mieszkających w jego pobliżu Indian Salasacas a także rzemieślników z innych regionów Ekwadoru i pozostałych krajów andyjskich odbywa się zarówno w sklepach jak i na organizowanym w soboty *Mercado Indígena Salasaca*. Dla mieszkańców miasta obsługa ruchu turystycznego jest najważniejszym źródłem dochodów, a rozwój turystyki przyczynił się do zmodernizowania zabudowy i infrastruktury technicznej.

Pozostałe badane ośrodki są znacznie mniejsze i prezentowały inne sposoby organizacji przestrzeni turystycznej. W Valle del Chota od lat dziewięćdziesiątych zaczęto budować ośrodki wypoczynkowe dla mieszkańców Quito. Udział miej-

scowej ludności (większość stanowią Afroekwadorczycy zajmujący się rolnictwem) w tym przedsięwzięciu był niewielki, bowiem większość osób zatrudnionych przy obsłudze ruchu turystycznego dojeżdżała z pobliskiego miasta Ibarra. Nowe ośrodki turystyczne wykorzystywały walory położenia geograficznego obszaru (w piętrze klimatycznym *tierra templada* i przy Drodze Panamerykańskiej), lokalne zasoby ziemi i wody, ale ich funkcjonowanie nie wpływało w większym stopniu na zachowania społeczno-gospodarcze miejscowej ludności, nie poprawiało warunków jej życia. Również w Mindo miejscowa ludność tylko w niewielkim stopniu zaangażowana była w obsługę ruchu turystycznego. Właścicielami większości obiektów noclegowych byli przybysze z Quito lub cudzoziemcy. Wydaje się, że mieszkańcy miasteczka mieli ograniczone szanse na partycypowanie w dochodach, jakie przynosiło świadczenie usług turystycznych. Natomiast położone w Amazonii Río Blanco stanowiło przykład turystyki wspólnotowej, umiejętnego wykorzystania lokalnych zasobów naturalnych i dziedzictwa kulturowego jako walorów turystycznych i traktowania obsługi stosunkowo niewielkich grup turystów jako uzupełniającego źródła dochodów.

Zróżnicowanie form turystyki wiejskiej w Peru, Chile i Argentynie. Turystyka na obszarach wiejskich a dziedzictwo kulturowe latynoamerykańskiej wsi. Turystyka etniczna

Doświadczenia meksykańskie i ekwadorskie skłaniały pracowników Zakładu do podejmowania indywidualnych inicjatyw badawczych dotyczących turystyki wiejskiej, a zwłaszcza zróżnicowania jej form i kontekstów w poszczególnych krajach i regionach. Badania realizowane były często przy okazji wyjazdów na międzynarodowe kongresy, czy realizacji innych, międzynarodowych projektów, o których była mowa w tekście Marii Skoczek, na początku niniejszego tomu.

Turystyką wspólnotową, którą rozwijają do dziś wspomniani już mieszkańcy amazońskiego Río Blanco zajęła się bliżej Bogumiła Lisocka-Jaegermann. Wskazała na wieloznaczność terminu i różnorodność form udziału ludności miejscowej w świadczeniu usług turystycznych, jakie w literaturze określa się tym mianem³². Analiza przypadku Indian Kiczua z Amazonii ekwadorskiej oraz odwiedzanej przez autorkę kilkakrotnie wspólnoty mieszkańców Taquile, peruwiańskiej wyspy leżącej na jeziorze Titicaca, wskazała na napięcia między logiką wspólnotowej organizacji przedsięwzięć turystycznych a rynkowym charakterem międzynarodowego ruchu turystycznego. O ile w wypadku Río Blanco izolacja przestrzenna ułatwia utrzymanie wspólnotowego charakteru tamtejszego projektu ekoturystycznego, na penetrowanej przez tysiące turystów wyspie Taquile ulega on erozji przekształcając się w coraz większym stopniu w profesjonalizowane przedsięwzięcie kontrolowane przez grupę mieszkańców, a nie przez wspólno-

³² Patrz: Lisocka-Jaegermann B., El turismo comunitario en el contexto del desarrollo local. Experiencias latinoamericanas, [w:] M. R. Contreras Loera, U. Żuławska (eds), *Cooperativismo y desarrollo local*, Universidad de Occidente, Universidad de Varsovia, Instituto de Estudios Regionales y Globales, México 2011, 67-86.

tę. Proces ten zachodzi pod wpływem czynników zewnętrznych, mimo kolejnych prób przeciwstawiania się im przez władze wspólnotowe i mieszkańców³³. Jednym z elementów walki o unikalny, wspólnotowy charakter turystyki na Taquile jest podkreślanie walorów etniczno-kulturowych wyspy, w tym wpisanie tamtejszych tradycji tkackich na listę światowego dziedzictwa niematerialnego UNESCO.

Autorka prześledziła też znaczenie dziedzictwa kulturowego dla innych latynoamerykańskich inicjatyw turystycznych podejmowanych przez mieszkańców obszarów wiejskich: we wsiach położonych w peruwiańskim kanionie rzeki Colca³⁴, w społecznościach wiejskich meksykańskiego regionu Valles Centrales w stanie Oaxaca, wyróżniającego się długimi i bogatymi tradycjami rękodzieła, w Chile: na wyspie Chiloé oraz w osadach położonych wzdłuż drogi panamerykańskiej, na południe od miasta Puerto Montt, a także w gospodarstwach hodowlanych na argentyńskiej pampie. Z jednej strony interesowały ją mechanizmy wpisane w turystykę etniczną³⁵ i szerzej, turystykę kulturową³⁶, zwłaszcza inicjatywy odwołujące się do bogatych tradycji rękodzieła ludowego³⁷ oraz instytucjonalny i dyskursywny kontekst towarzyszący rozwojowi turystyki wiejskiej w poszczególnych krajach³⁸, z drugiej zaś lokalna dynamika tych przedsięwzięć, analizowana w świetle wspomnianej już w niniejszym tekście koncepcji zabezpieczenia egzystencji (*sustainable livelihood*)³⁹.

³³ Lisocka-Jaegermann B., 2011, *Kultura w rozwoju lokalnym. Dziedzictwo kulturowe w strategiach społeczno-gospodarczych latynoamerykańskich społeczności wiejskich*, WGiSR UW Warszawa

³⁴ *Ibidem* oraz Lisocka-Jaegermann B., Wołoszczak K., 2008, Transformation of Tourism in the Colca valley – New Actors and New Patterns of Local Economy, *Miscellanea Geographica*, vol. 13, 219-230.

³⁵ Lisocka-Jaegermann B., 2003, Turystyka etniczna w Ameryce Łacińskiej. Przegląd problematyki badawczej, [w:] *Prace i Studia Geograficzne* tom 32, 49-67; Lisocka-Jaegermann B., Ludy tubylcze a współczesna turystyka etniczna – doświadczenia latynoamerykańskie, [w:] A. Bartkiewicz (red.), *Ludy tubylcze. Czwarty Świat, dziedzictwo kolonializmu, skanseny świata czy partnerzy narodów?*, Wyd. Comandor, Warszawa 2007, 413-424.

³⁶ Lisocka-Jaegermann B., 1998, El turismo cultural en América Latina - las sociedades locales frente a la fascinación y al mercado, *Actas Latinoamericanas de Varsovia*, T. 21, 89-105.

³⁷ Lisocka-Jaegermann B., 1999, Komercjalizacja rękodzieła ludowego: Ekwador, Meksyk, Polska, *Prace i Studia Geograficzne*, T. 25, 127-139; Lisocka-Jaegermann B., Las artesanías populares y sus transformaciones contemporáneas. Casos de Ecuador, México y Polonia, *Boletín Geográfico*, No. 22, UNC, Neuquén, Argentina 2000, 41-72; Lisocka-Jaegermann B., Rękodzieło ludowe w strategiach społeczno-gospodarczych społeczności lokalnych [w:] F. Rodríguez (red.), *Ameryka Łacińska – rozumem i sercem. Księga Jubileuszowa z okazji 40-lecia pracy naukowej Profesora Andrzeja Dembicza*, CESLA, Warszawa 2003, 267-280.

³⁸ Lisocka-Jaegermann B., 2004, Rural tourism – global discourse and Latin American realities, [w:] Makowski J., Sánchez Nájera R. M., (eds.) *La otra cara de la región: región y desarrollo regional en el contexto de la globalización*, Varsovia, 157-175.

³⁹ Lisocka-Jaegermann B., 2011, El turismo comunitario en el contexto del desarrollo local. Experiencias latinoamericanas, [w:] Contreras Loera M. R., Żuławska U. (eds), *Cooperativismo y desarrollo local*, Universidad de Occidente, Universidad de Varsovia, Instituto de Estudios Regionales y Globales, México 2011, 67-86.

ZAKOŃCZENIE

Niniejszy tekst nie wyczerpuje wszystkich tematów dotyczących latynoamerykańskich obszarów wiejskich, podejmowanych w Zakładzie Geografii Ameryki Łacińskiej. Autorki zdecydowały się na podsumowanie badań mających mocną podstawę przede wszystkim w zespołowych i w mniejszym stopniu, w indywidualnych studiach terenowych. Nie uwzględniły prac dotyczących obszarów wiejskich koncentrujących się wokół relacji człowiek-środowisko, będących przedmiotem tekstu Jerzego Makowskiego. Nie poświęcono też wiele miejsca studiom jedynie pośrednio odwołującym się do doświadczeń terenowych, ale opartym przede wszystkim na analizie źródeł literaturowych i/czy statystycznych. Z pewnością należałoby wspomnieć o badaniach nad kolonizacją rolniczą autorstwa Marii Skoczek⁴⁰, czy tekstach poświęconych reformom rolnym⁴¹ i strukturom agrarnym w różnych krajach latynoamerykańskich⁴². Pracownicy i doktoranci Zakładu pisali także, m.in. o różnych aspektach funkcjonowania turystyki alternatywnej na latynoamerykańskiej wsi⁴³, terminologii stosowanej w pracach dotyczących roz-

⁴⁰ Skoczek M., 1980, Cele i efekty zagospodarowania nowych terenów rolniczych (na przykładzie rejonów nowego osadnictwa rolniczego w Meksyku), *Afryka, Azja, Ameryka Łacińska*, T. 3, 85-106; Skoczek M., 1980, Proces kolonizacji rolniczej a zmiany w organizacji przestrzeni geograficznej na przykładzie Meksyku i Ameryki Środkowej, *Afryka, Azja, Ameryka Łacińska*, T. 1-2, 113-124. Skoczek M., 1984, Organization of space in the areas of agricultural colonization in Latin America, *Miscellanea Geographica*, Warszawa, 241-249. Skoczek M., 1984, Tipos de colonización agrícola en América Latina, *Actas Latinoamericanas de Varsovia*, T. 1, 169-182, Skoczek M., 1987, Some Remarks on Social Aspects of Agricultural Colonization in Latin America, *Afryka, Azja, Ameryka Łacińska*, T. 65: 83-90. Skoczek M., 1988, Colonización agrícola y cambios en la distribución de la población en América Latina, *Actas Latinoamericanas de Varsovia*, T. 5, 63-129. Skoczek M., 1989, *Kolonizacja rolnicza a zmiany w rozmieszczeniu ludności w Ameryce Łacińskiej*, seria Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego poz. 323, Wydawnictwa UW, Warszawa, 284 s; Skoczek M. (red.), 46° Congreso Internacional de Americanistas. Materiales del Simposio: Relaciones campo-ciudad en áreas de colonización agrícola en América Latina, *Actas Latinoamericanas de Varsovia*, 1989, T. 7, 268.

⁴¹ Skoczek M., 1977, Realización de reformas agrarias y cambios en la agricultura: caso de Venezuela y Colombia, [w:] *Memoria. Simposio Mexicano-Polaco sobre aprovechamiento de recursos geográficos en América Latina*, Toluca, T. 1, 15-21; Skoczek M., 1978, La reforma agraria y las transformaciones de la agricultura en Colombia y Venezuela, *Estudios Latinoamericanos*, vol. 4: 181-203. Skoczek M., 1992, Some remarks on agrarian reform in Latin America in the second half of the Twentieth Century, *Estudios Latinoamericanos*, vol. 14, II parte, 317-323.

⁴² Skoczek M., 1976, Zróżnicowanie struktury agrarnej i produkcji rolnej w krajach andyjskich, *Prace i Studia Instytutu Geograficznego UW*, T. 20, 163-172.; Osiński S., 1978, Rolnicze zagospodarowanie brazylijskiej Amazonii, *Przegląd Informacji o Afryce*, no. 3-4 (52-53), 77-103. Osiński S., 1978, Przeludnienie agrarne w Brazylii i jego konsekwencje, *Przegląd Informacji o Afryce*, no. 2 (51), 25-55; Skoczek M., 1986, Composición de fuerza de trabajo rural en relación con sistemas de tenencia de la tierra y orientación de la producción agropecuaria, *Miscellanea Geographica*, Warszawa, 313-319.

⁴³ Siwińska M., 2002, Ecological Tourism and Local Development in Costa Rica, *Miscellanea Geographica*, vol. 10, 255-261; Skoczek M., 2002, The development of alternative tourism as a factor in the new migration behaviour of the population in Latin America, *Miscellanea Geographica*, vol. 10, 247-254; Skoczek M., 2007, El turismo como factor del desarrollo de las regiones periféricas. Caso de México, [w:] Czerny M., Tapia Quevedo J. (eds), *Regionalidad y localidad en la globalización*,

woju obszarów wiejskich⁴⁴, ich zwiększającej się wielofunkcyjności i modelach rozwojowych⁴⁵, o społecznych rolach kobiet wiejskich⁴⁶, czy o funkcjonowaniu i znaczeniu wspólnot indiańskich⁴⁷. Uwzględniając wszystkie, wspomniane tu jedynie tematy i badania opisane w niniejszym tekście szerzej, można stwierdzić, iż tematyka wiejska stanowiła wiodący motyw kilkudziesięcioletniej działalności warszawskich geografów – latynoamerykanistów, a jej bezpośrednie poznawanie na drodze badań terenowych – było cechą w najlepszy sposób charakteryzującą ten zespół.

O wartości studiów nad latynoamerykańską wsią prowadzonych w Zakładzie Geografii Ameryki Łacińskiej stanowi, naszym zdaniem, kilka czynników. Pierwszym jest objęcie badaniami odmiennych obszarów i społeczności, od meksykańskich wsi metyskich i indiańskich, poprzez wieś kubańską, aż po wiejskie regiony andyjskie, czy wspólnoty wiejskie zamieszkujące Amazonię. Drugim, być może nawet ważniejszym, jest prowadzenie badań typu *follow-up*, polegających na kilkukrotnych pobytach badawczych w tych samych miejscach, realizowanych w różnych odstępach czasowych. Warto wspomnieć, że warunki w jakich funkcjonował Zakład w okresie, którego dotyczy niniejszy tekst nie ułatwiały szeroko zakrojonych, zespołowych studiów terenowych w krajach odległych od Polski, co wymuszało na nas poszukiwanie ujęć i metod, które byłyby wartościowe i jednocześnie możliwe do wprowadzenia w życie, o czym pisze szerzej w swoim tekście zamieszczonym w niniejszym tomie, Joaquín González Martínez. Ta konstatacja prowadzi wprost ku trzeciemu czynnikowi, jaki ukształtował nasze badania: dostrzeżeniu znaczenia badań nad społecznościami lokalnymi, wpisanych w kontekst procesów zachodzących w skali globalnej, narodowej i regionalnej. Kolejnym, czwartym czynnikiem jest otwarcie na zmiany paradygmatów badawczych w studiach wiejskich: od podejść zdominowanych przez badania ilościowe, ujęcia funkcjonalne i strukturalne przeszliśmy ku badaniom wyraźnie jakościowym, uwzględniającym percepcję procesów gospodarczych i społecznych wśród mieszkańców. Wymienione elementy pozwoliły nam na zrozumienie i pokazywa-

WUW, Warszawa, 129-137. Skoczek M., 2003, El papel del turismo rural en las trasformaciones del campo. Experiencias de los países andinos y el caso de México, *Actas Latinoamericanas de Varsovia*, T. 26, 63-72.

⁴⁴ Lisocka-Jaegermann B., Conceptos que estudian el desarrollo rural a principios del siglo XXI, [w:] J. Tapia Quevedo, M. Czerny (eds), op. cit., 292-305.

⁴⁵ Czerny M., Vásquez Sánchez J., 2006, ¿Para qué y para quién la multifuncionalidad del medio rural latinoamericano?, *Actas Latinoamericanas de Varsovia*, T. 29, 7-13; Lisocka-Jaegermann B., 2009, La aplicación del modelo de estrategias locales sostenibles en los estudios de comunidades rurales de montaña, *Espacio y Desarrollo*, no. 21, 11-120.

⁴⁶ Lisocka-Jaegermann B., 1999, Aktualne badania nad społecznymi rolami kobiet na współczesnej wsi meksykańskiej, [w:] E. Puchnarewicz (red.) *Kobieta i rodzina w krajach rozwijających się. Dziedzictwo a wyzwania współczesności*, IKR, Warszawa, 80-89.

⁴⁷ González Martínez J. R., 1993, Las comunidades indígenas de México. Sus estructuras y su papel en la conformación del espacio regional, *Actas Latinoamericanas de Varsovia*, T. 15, 133-138. González Martínez J. R., 1994, Wspólnoty Tzeltal-Tzotziles a kształtowanie przestrzeni regionalnych Meksyku, *Prace i Studia Geograficzne*, T. 15. 103-118.

nie zróżnicowania i złożoności uwarunkowań procesów zmian zachodzących na obszarach wiejskich, przy równoczesnym dostrzeganiu oddziaływania mechanizmów globalnego systemu neoliberalizmu. Nie traciliśmy przy tym z pola widzenia ani nowych zjawisk zachodzących na poziomie lokalnym, ani prób wychodzenia im naprzeciw, ze strony rozmaitych instytucji i organizacji.

Poszukiwanie ujęć teoretycznych i metod pracy, które ułatwiałyby rejestrację i interpretację obserwowanych zjawisk, sprawiało z kolei, iż rozwijaliśmy się jako badacze, poszerzając wciąż krąg zainteresowań dyscyplinarnych i podążając ku podejściu transdyscyplinarnemu.

Literatura

- Appendini K., Torres Mazuera G. (eds.), 2008, *?Ruralidad sin agricultura? Perspectivas multidisciplinares de una realidad fragmentada*, El Colegio de México, México, D.F.
- Appendini K., de Luca M., 2008, Empoderamiento o apoderamiento? Las mujeres ante una nueva realidad rural, [w:] Appendini K., Torres Mazuera G., eds., *op.cit.*, 193-212, s. 203.
- Czerny M., Vásquez Sánchez J., 2006, ¿Para qué y para quién la multifuncionalidad del medio rural latinoamericano?, *Actas Latinoamericanas de Varsovia*, T. 29, 7-13.
- Dembicz A., 1972, *Estudio socio-económico de la Base Platanera de Artemisa*, Impresora Universitaria, La Habana, 50 s.
- Dembicz A., 1976, Poblamiento post-azucarero en Cuba: perduración y funciones socio-económicas actuales, *Economía y Desarrollo*, No. 34, 99-116.
- Dembicz A., 1985, Estructura powiazań społeczno-gospodarczych obszaru El Oro - Aculco - Jilotepec w środkowym Meksyku. Organizacja i metody badań, *Afryka, Azja, Ameryka Łacińska*, T. 63, 27-37.
- Dembicz A. (ed.), 1987, Patrones de estructuras rurales de Las Huastecas, *Actas Latinoamericanas de Varsovia*, tomo 3, 256 s.
- Dembicz A., Dutkiewicz P. (red.), 1987, *Lokalne problemy wsi regionu Las Huastecas w Meksyku*, seria „Polska lokalna i samorząd terytorialny w warunkach reformy i rekonstrukcji gospodarki przestrzennej”, Warszawa, 228 s.
- Duridywka M., Lisocka-Jaegermann B., 2002, Posibilidades el desarrollo del turismo en la región de Las Huastecas, *Actas Latinoamericanas de Varsovia*, tomo 25, 101-114.
- Globalización, crisis y desarrollo rural en América Latina*, 1998, Asociación Latinoamericana de Sociología Rural. V Congreso Latinoamericano de Sociología Rural. Memoria de Sesiones Plenarias. Colegio de Postgraduados. Universidad Autónoma de Chapingo, Texcoco, México.
- González Martínez J.R., 1993, Las comunidades indígenas de México. Sus estructuras y su papel en la conformación del espacio regional, *Actas Latinoamericanas de Varsovia*, T. 15, 133-138.
- González Martínez J.R., 1994, Wspólnoty Tzeltal-Tzotziles a kształtowanie przestrzeni regionalnych Meksyku, *Prace i Studia Geograficzne*, T. 15, 103-118.

- González Martínez J.R., Lisocka-Jaegermann, 2002, Cambios de comportamientos socio-económicos de la población rural de La Huasteca 1985-2001, [w:] Lisocka-Jaegermann B., Skoczek M., (eds.), 29-48.
- Hryciuk R., 2013, Funkcjonowanie organizacji lokalnych w Regionie Mazahua. Indianki, matki, producentki w stowarzyszeniu Pjoxte [w:] Skoczek M. (red.), 2013 a, *Zmiany społeczno-gospodarcze w regionach tubylczych Meksyku i ich percepcja przez mieszkańców. Przypadek Regionu Mazahua*, WGiSR UW, Warszawa 2013.
- Jaegermann Z., Lisocka-Jaegermann B., 2013 Podmiotowość mieszkańców wsi we współczesnych procesach rozwoju obszarów wiejskich w Ameryce Łacińskiej. Przypadek brazylijskiego Ruchu Robotników Rolnych bez Ziemi, [w:] A. Dudek (red.) *Szczęśliwi i biedni. Wiesz i rolnictwo wobec współczesnych wyzwań rozwojowych. Księga jubileuszowa dla uczczenia dorobku Profesora Janusza Gudowskiego*. WUW, 216-232.
- Jędrusik M., Skoczek M., 1994, Warunki życia w rolniczych spółdzielniach produkcyjnych na Kubie, *Prace i Studia Geograficzne*, T. 15, 143-158.
- Lisocka-Jaegermann B., 1999, Aktualne badania nad społecznymi rolami kobiet na współczesnej wsi meksykańskiej, [w:] E. Puchnarewicz (red.) *Kobieta i rodzina w krajach rozwijających się. Dziedzictwo a wyzwania współczesności*, IKR, Warszawa, 80-89.
- Lisocka-Jaegermann B., 1999, Komercjalizacja rękodziela ludowego: Ekwador, Meksyk, Polska, *Prace i Studia Geograficzne*, T. 25, 127-139.
- Lisocka-Jaegermann B., 2000, Las artesanías populares y sus transformaciones contemporáneas. Casos de Ecuador, México y Polonia, *Boletín Geográfico*, No. 22, UNC, Neuquén, Argentina, 41-72.
- Lisocka-Jaegermann B., 2002, Cambios de Comportamientos Socioeconómicos de la Población Rural de La Huasteca, *Miscellanea Geographica*, 10, Warszawa, 213-224.
- Lisocka-Jaegermann B., 2003, Rękodzieło ludowe w strategiach społeczno-gospodarczych społeczności lokalnych, [w:] Rodriguez F. (red) *Ameryka Łacińska - rozumem i sercem*. CESLA UW: 267-280.
- Lisocka-Jaegermann B., 2003, Transformaciones agrarias en México, *Actas Latinoamericanas de Varsovia*, tomo 26, 33-43.
- Lisocka-Jaegermann B., 2003, Turystyka etniczna w Ameryce Łacińskiej. Przegląd problematyki badawczej, [w:] *Prace i Studia Geograficzne*, tom 32, 49-67.
- Lisocka-Jaegermann B., Conceptos que estudian el desarrollo rural a principios del siglo XXI, [w:] J. Tapia Quevedo, M. Czerny (eds), *op. cit.*, 292-305.
- Lisocka-Jaegermann B., 2004, Rural tourism – global discourse and Latin American realities, [w:] Makowski J., Sánchez Nájera R.M., (eds.) *La otra cara de la región: región y desarrollo regional en el contexto de la globalización*, Varsovia, 157-175.
- Lisocka-Jaegermann B., 2007, Ludy tubylcze a współczesna turystyka etniczna – doświadczenia latynoamerykańskie, [w:] A. Bartkiewicz (red.), *Ludy tubylcze. Czwarty Świat, dziedzictwo kolonializmu, skanseny świata czy partnerzy narodów?*, Wyd. Comandor, Warszawa, 413-424.
- Lisocka-Jaegermann B., 2011, El turismo comunitario en el contexto del desarrollo local. Experiencias latinoamericanas, [w:] Contreras Loera M. R., Żuławska U. (eds), *Cooperativismo y desarrollo local*, Universidad de Occidente, Universidad de Varsovia, Instituto de Estudios Regionales y Globales, México, 67-86.
- Lisocka-Jaegermann B., 2011, *Kultura w rozwoju lokalnym. Dziedzictwo kulturowe w strategiach społeczno-gospodarczych latynoamerykańskich społeczności wiejskich*, WGiSR UW Warszawa.

- Lisocka-Jaegermann B., Makowski J., Skoczek M., 1998, Tourism and the Local Economy in Ecuador, *Miscellanea Geographica*, vol. 8, 197-212.
- Lisocka-Jaegermann B., Skoczek M., (eds.), 2002, Patrones de comportamientos socio-económicos en las áreas rurales de Las Huastecas a caballo de los siglos XX i XXI , *Actas Latinoamericanas de Varsovia*, tomo 25, 191 s.
- Lisocka-Jaegermann B., Wołoszczak K., 2008, Transformation of Tourism in the Colca valley – New Actors and New Patterns of Local Economy, *Miscellanea Geographica*, vol. 13, 219-230.
- Miętkiewska-Brynda J., 2002, Movilidad espacial de la población rural de Las Huastecas, [w:] Lisocka-Jaegermann B., Skoczek M., (eds.), 2002, 225-231.
- Osiński S., 1978, Rolnicze zagospodarowanie brazylijskiej Amazonii, *Przegląd Informacji o Afryce*, no. 3-4 (52-53), 77-103.
- Osiński S., 1978, Przeludnienie agrarne w Brazylii i jego konsekwencje, *Przegląd Informacji o Afryce*, no. 2 (51), 25-55.
- Prud'homme F. (coord) 1995, *El impacto social de las políticas de ajuste en el campo mexicano* PyV, ILET, México.
- Reyes Couturier R T., Alcalá Delgado E., Brunt Rivera L.M., Parcero López M., 1996, *Campesinos, artículo 27 y el Estado mexicano* INAH, PyV, México.
- Siwińska M., 2002, Ecological Tourism and Local Development in Costa Rica, *Miscellanea Geographica*, vol. 10, 255-261.
- Skoczek M., 1976, Zróżnicowanie struktury agrarnej i produkcji rolnej w krajach andyjskich, *Prace i Studia Instytutu Geograficznego UW*, T. 20, 163-172.
- Skoczek M., 1977, Realización de reformas agrarias y cambios en la agricultura: caso de Venezuela y Colombia, [w:] *Memoria. Simposio Mexicano-Polaco sobre aprovechamiento de recursos geográficos en América Latina*, Toluca, T. 1, 15-21.
- Skoczek M., 1978, La reforma agraria y las transformaciones de la agricultura en Colombia y Venezuela, *Estudios Latinoamericanos*, vol. 4, 181-203.
- Skoczek M., 1980, Cele i efekty zagospodarowania nowych terenów rolniczych (na przykładzie rejonów nowego osadnictwa rolniczego w Meksyku), *Afryka, Azja, Ameryka Łacińska*, T. 3, 85-106.
- Skoczek M., 1980, Proces kolonizacji rolniczej a zmiany w organizacji przestrzeni geograficznej na przykładzie Meksyku i Ameryki Środkowej, *Afryka, Azja, Ameryka Łacińska*, T. 1-2, 113-124.
- Skoczek M., 1984, Organization of space in the areas of agricultural colonization in Latin America, *Miscellanea Geographica*, Warszawa, 241-249.
- Skoczek M., Tipos de colonización agrícola en América Latina, *Actas Latinoamericanas de Varsovia*, 1984, T. 1, 169-182.
- Skoczek M., 1986, Composición de fuerza de trabajo rural an relación con sistemas de tenencia de la tierra y orientación de la producción agropecuaria, *Miscellanea Geographica*, Warszawa, 313-319.
- Skoczek M., 1987, Some Remarks on Social Aspects of Agricultural Colonization in Latin America, *Afryka, Azja, Ameryka Łacińska*, T. 65, 83-90.
- Skoczek M., 1988, Colonización agrícola y cambios en la distribución de la población en América Latina, *Actas Latinoamericanas de Varsovia*, T. 5, 63-129.
- Skoczek M., 1989, *Kolonizacja rolnicza a zmiany w rozmieszczeniu ludności w Ameryce Łacińskiej*, seria Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego poz. 323, Wydawnictwa UW, Warszawa, 284 s.

- Skoczek M. (red.), 1989, 46° Congreso Internacional de Americanistas. Materiales del Simposio: Relaciones campo-ciudad en áreas de colonización agrícola en América Latina, *Actas Latinoamericanas de Varsovia*, T. 7, 268 s.
- Skoczek M., 1992, Some remarks on agrarian reform in Latin America in the second half of the Twentieth Century, *Estudios Latinoamericanos*, vol. 14, II parte, 317-323.
- Skoczek M., 2002, The development of alternative tourism as a factor in the new migration behaviour of the population in Latin America, *Miscellanea Geographica*, vol. 10, 247-254.
- Skoczek M., 2003, El papel del turismo rural en las transformaciones del campo. Experiencias de los países andinos y el caso de México, *Actas Latinoamericanas de Varsovia*, T. 26, 63-72.
- Skoczek M., 2007, El turismo como factor del desarrollo de las regiones periféricas. Caso de México, [w:] M. Czerny, J. Tapia (eds), Czerny M., Tapia Quevedo J. (eds), *Regionalidad y localidad en la globalización*, WUW, Warszawa, p. 265, *op. cit.*, 129-137.
- Skoczek M. (red.), 2013 a, *Transformaciones ambientales y socioeconómicas en la Región Mazahua, México*, Facultad de Geografía y Estudios Regionales, Universidad de Varsovia, Warszawa, 197 s.
- Skoczek M. (red.), 2013 b, *Zmiany społeczno-gospodarcze w regionach tubylczych Meksyku i ich percepcja przez mieszkańców. Przypadek Regionu Mazahua*, WGiSR UW, Warszawa, 175 s.
- Skoczek M., 2013 c, *Zmiany społeczno-gospodarcze na obszarach wiejskich Meksyku i ich percepcja przez mieszkańców*, [w:] A. Dudek (red.), *Szczęśliwi i biedni. Wieś i rolnictwo wobec współczesnych wyzwań rozwojowych*, WUW, Warszawa, 192-201.
- Skoczek M., 2013 d, *Zmiany zachowań migracyjnych ludności indiańskiej Meksyku na przełomie XX i XXI wieku. Przypadek mieszkańców Regionu Mazahua*, [w:] M. Skoczek (red.), 2013 b, 91-112.
- Valtonen P., 2002, *The Politics of Agrarian Transformation in Mexico*, Gummereus Printing Saaijarvi.
- Warman A., 2001, *El campo mexicano en el siglo XX.*, FCE México.
- World Bank 2004, *Beyond the City. The Rural Contribution to Development*. Washington.
- Zarzycka A., 2002, Estructura funcional de los centros urbanos de la Región de Las Huastecas en México, [w:] Lisocka-Jaegermann B., Skoczek M., (eds.), 2002, 233-240.

Summary

The paper is a summary of research on local communities in rural areas in Latin America, carried out in the Department of Latin America, transformed later into the Department of Regional Studies of Latin America and finally the Department of Geography of Latin America at the Faculty of Geography and Regional Studies, University of Warsaw. Rural studies have been the dominant trajectory of research conducted in the Department, however the text relates primarily major collaborative projects based on extensive field studies. The first and most important part of them concerned selected Mexican regions, particularly Las Huastecas

and the north-western part of the State of Mexico (Mazahua region). They have been carried out in collaboration with Mexican researchers between the 80s and 2013. Their results are presented in reference to the general background of changing political and economic situation of the country. Follow-up studies including several field trips to the same places over time showed the dynamics of social, economic and spatial transformation of rural areas. Another collaborative project referred to consisted in studies in agricultural production cooperatives in Cuba, during the period 1987-1990. The third group of project aimed at understanding the role of rural tourism in local development in Latin American countries. They were carried out in the framework of collaborative research project which dealt with a number of regions of Ecuador and the smaller, individual research initiatives relating to diversification of forms of rural tourism in Mexico, Peru, Chile and Argentina. In the latter the importance of cultural heritage of Latin American countryside for development of rural tourism, including the specifics of ethnic tourism were included as a new research topic.